

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Rok Kranjc

Obravnavanje sociološke utopije

Diplomsko delo

Ljubljana, 2015

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Rok Kranjc

Mentor: red. prof. dr. Mitja Velikonja

Obravnavanje sociološke utopije

Diplomsko delo

Ljubljana, 2015

Obravnavanje sociološke utopije

Pričujoče diplomsko delo se osredotoča na polemike ki obkrožajo termin in koncept 'utopije' v sociološki znanosti, katerega mnogo družbenih teoretikov postavlja v ospredje v njihovih teoretizacijah procesov družbenih sprememb ter strategij preseganja sistemskih meja, lastnih globalnim kapitalističnim institucijam. Avtor v delu sprva začrta nekaj ključnih socioloških teorij 'utopije', s posebnim poudarkom na prispevke sociologa Erika Olin Wrighta, in sicer njegovo teoretizacijo 'realnih utopij' ter 'intersticijske' emancipatorne družbene transformacije. Temu sledi empirični opis družbenih institucij Marinaleda, majhne vasi v Španski Andaluziji, z uporabo primarnih in sekundarnih virov, kateri predstavlja empirično podlago za nadaljnje preizpraševanje koncepta 'realnih utopij' ter emancipatornih procesov in strategij transformacije znotraj medprostorov (angl. *interstices*) dominantnih družbenih struktur. Za kritično-analitično preiskavo Wrightove teorije so uporabljene še druge konceptualizacije sociološke utopije, kot tudi sorodni koncepti prostorske teorije. V zaključku avtor poda oceno metodoloških omejitev tovrstnega preizpraševanja, kot tudi implikacij le-tega za nadaljnje, 'emancipatorno' sociološko raziskovanje.

Ključne besede: realne utopije, družbena transformacija, emancipatorne družbene vede, utopija v sociologiji, Marinaleda.

Considerations of sociological utopia

The present thesis focuses on the issues and polemics of the term and concept of 'utopia' in the field of sociology, employed by a number of social scientists in their theorisations of processes of social change and of strategies towards transcending the systemic boundaries integral to global capitalist institutions. The author firstly outlines some of the essential sociological theories of 'utopia', focusing especially on contributions of sociologist Erik Olin Wright, namely, his theorisations of 'real utopias' and 'interstitial' emancipatory social transformation. Following this is an empirical primary and secondary source account of social institutions of Marinaleda, a small village in Spanish Andalusia, which then serve as provisional accounts of Wright's 'real utopia', to be used to explore the viability of the concept and his theorisation of emancipatory transformative processes within the interstices of dominant social structures of power. Other conceptualisations of sociological utopia, as well as related concepts in spatial theory are additionally used to critically examine his theory. The author concludes the thesis with an assessment of the methodological limitations of such inquiry, as well as implications thereof for future 'emancipatory' sociological research.

Keywords: real utopias, social transformation, emancipatory social science, utopia in sociology, Marinaleda.

KAZALO

1	UVOD	6
2	METODOLOGIJA.....	6
2.1	METODOLOŠKI FOKUS IN CILJI DIPLOMSKEGA DELA	6
2.2	RAZISKOVALNA VPRAŠANJA.....	7
2.3	UPORABLJENE METODE.....	7
2.4	STRUKTURA DIPLOMSKEGA DELA	8
3	UTOPIJA V SOCIOLOŠKI TRADICIJI	8
3.1	IDEOLOGIJA IN UTOPIJA KARLA MANNHEIMA	9
3.2	SOCIALIZEM – AKTIVNA UTOPIJA?.....	10
3.3	UTOPIJA KOT METODA.....	11
3.4	OSMIŠLJANJE 'REALNIH UTOPIJ'.....	12
3.4.1	Naloge emancipatornih družbenih ved	13
3.4.2	Realne utopije	13
3.4.3	Teorija (intersticijske) družbene transformacije.....	14
4	PRIMER DRUŽBENIH INSTITUCIJ MARINALEDE	16
4.1	DRUŽBENO-ZGODOVINSKI KONTEKST MARINALEDE	16
4.1.1	Kratka zgodovina anarhizma v Andaluziji	16
4.1.2	Boji in zmage Marinalede	17
4.2	DRUŽBENE INSTITUCIJE MARINALEDE	19
5	MARINALEDA KOT SOCIOLOŠKA UTOPIJA.....	21
5.1	MARINALEDA KOT 'REALNA UTOPIJA'	21
5.2	MARINALEDA IN INTERSTICIJSKA TRANSFORMACIJA	21
5.3	PREMISLEKI O PROSTORU: HETEROTOPIJA IN PRAVICA DO MESTA	23

5.4	KRITIKE WRIGHTOVIH 'REALNIH UTOPIJ'	25
6	ZAKLJUČEK	26
7	LITERATURA.....	29

1 UVOD

Za termin 'utopija' lahko rečemo, da predstavlja enega najbolj spornih in polemičnih konceptov v političnem, akademskem, kot tudi laičnem diskurzu o družbenih alternativah danes. Termin je bil prvič uporabljen kot naslov ter ime izmišljenega kraja v knjigi Utopija (1516), s katerim njen avtor Thomas More združuje grško besedo '*outopos*' (ne-kraj) s skorajda identično besedo '*eutopos*' (dobri kraj). 'Utopija' je tako splošno razumljena kot ideja zamišljene, popolne družbe, ki pa v realnosti ne more obstajati (Levitas 2013, 3). Baumanova trditev, da gre v kontekstu v katerem se pojavlja beseda 'utopija' na vsakodnevni ravni za idejo, projekt, pričakovanje kot 'zgolj utopija', ter da tako praviloma predstavlja konec, in ne začetek razprave (Bauman 1976, 9), se občutno prav tako preslikava v tekoči diskurz o potencialnih alternativah kapitalističnim družbeno-institucijskim ureditvam, ki ga morda še najbolje povzema znana Thatcherjeva trditev, da 'ni alternative' ekonomskem liberalizmu.

Hkrati pa se v zadnjih desetletjih 'utopija' opazno vse bolj uveljavlja kot operativni koncept v sociologiji ter družbeni in politični teoriji, oziroma v teoretskih preizpraševanjih procesov in strategij družbenih transformacij. Lahko bi citirali sociologe(inje) preteklosti in sedanjosti, kot so Karl Mannheim, Zygmunt Bauman, Immanuel Wallerstein, Michel Foucault, Krishan Kumar, Ruth Levitas, Erik Olin Wright, ter druge, ki so pojem uporabili v njihovih teoretizacijah v enem ali drugem kontekstu, in medtem ko nekateri pojem obravnavajo z ambivalentno sumničavostjo, ga spet drugi postavljajo v ospredje njihovih teoretizacij družbeno-transformativnega delovanja, osmišljanj *dobre* družbe, kot tudi le-tega omenjajo v kontekstu samega vprašanja vloge sociologije pri snovanju emancipatornih družbenih institucionalnih alternativ kapitalističnem svetovnem sistemu, katerega institucije mnogi intelektualci in akademiki obravnavajo kot sfere nenujnega, oziroma neupravičljivega zatiranja, individualizacije ter odtujitve.

2 METODOLOGIJA

2.1 METODOLOŠKI FOKUS IN CILJI DIPLOMSKEGA DELA

V pričujočem delu s pomočjo obravnave empiričnega primera družbenih institucij andaluzijske vasi Marinaleda kot primerov Erik Olin Wrightovih 'realnih utopij', osmišljenih kot tiste institucionalne inovacije, ki utelešajo emancipatorne alternative dominantnim oblikam družbene organizacije (Wright 2010, 1), preizprašujem ter primerjalno analitsko-teoretsko obravnavam Wrightovi konceptiji realnih utopij ter intersticijske družbene emancipatorne preobrazbe z drugimi sociološkimi teorijami (funkcij) utopij, kot tudi drugimi

relevantnimi koncepti prostorske teorije. Preko tovrstne obravnave koncepta želim razširiti polje izpraševanja utopij (ter heterotopij) v sociologiji, ter tako prispevati k njihovem globljem razumevanju, tudi v luči zaznane potrebe po analitsko-teoretični sintezi teh prefigurativnih področij družboslovja¹, katerih cilj je raziskovanje emancipatornih alternativ obstoječim hegemonskim institucijam ki prodirajo v vse vidike družbenega, ekonomskega, kulturnega in političnega življenja.

2.2 RAZISKOVALNA VPRAŠANJA

Preko predstavitve ter analize socioloških teorij ter empiričnih primerov 'realnih utopij', tekom pričujočega dela skušam odgovoriti na naslednja raziskovalna vprašanja oziroma hipoteze:

1. Na kakšen način lahko okličemo družbene institucije vasi Marinaleda kot 'realne utopije', ter kaj jih definira kot take?
2. Ali Wrightova teoretizacija medprostorske oz. intersticijske družbene transformacije (katero sam osmišlja kot proces preobrazbe, kjer relativno majhne transformacije kumulativno prinesejo kvalitativen premik v dinamikah in logiki nekega družbenega sistema), informirana preko empiričnega primera marinaledinih družbenih institucij, predstavlja viabilno² teoretizacijo vrste emancipatorne družbene transformacije?
3. Ali je možno Wrightovo koncepcijo 'realnih utopij' ter 'intersticijske' družbene transformacije smiselno dopolniti z drugimi definicijami ter teoretizacijami funkcij utopij (in/ali heterotopij)?

2.3 UPORABLJENE METODE

Diplomsko delo temelji na metodah, ki so zaradi specifične narave obravnavane tematike pretežno teoretične, kvalitativne ter ne-empirične. Empirični primeri marinaledinih družbenih institucij, ki so predstavljeni z uporabo primarnih in sekundarnih virov, služijo kot osnova za nadaljnjo primerjalno analizo koncepcij sociološke 'utopije' ter procesov družbene transformacije. Pričujoče analitično-teoretsko preizpraševanje emancipatorne funkcije utopij tako sledi bolj relativistični kot pozitivistični raziskovalni paradigmi.

¹ Beseda 'prefigurativno' (iz angl. *prefigurative*) se v besedilu nanaša na pionirskost, neraziskanost oz. akademsko širše-dojemano možno nadgradljivost razmeroma novih področij teorije in prakse. Področja, na katera se na tem mestu nanašam, so zlasti: Erik Olin Wrightove 'emancipatorne družbene vede', opredeljene v *Envisioning Real Utopias* (2010), 10; 'Utopija kot metoda spekulativne sociologije' Ruth Levitas, opredeljena v *Utopia as Method – The Imaginary Reconstitution of Society* (2013), 153; ter – čeprav le-ta v pričujočem delu ni posebej obravnavana – Dana M. Williamsina ter Jeff Schantzova 'anarhistična-sociologija', opredeljena v *Defining an Anarchist-Sociology – A Long Anticipated Marriage* (2011).

² Viabilnost (iz angl. *viable*) tukaj razumem kot zmožnost (uspešnega) delovanja v praksi kot je bilo teoretično zamišljeno oziroma načrtano.

2.4 STRUKTURA DIPLOMSKEGA DELA

Z namenom podati kar najbolj sintetično obravnavo 'utopije' v sociološki literaturi oz. teoriji, ter ustrezno analizirati njene teoretizirane definicije in funkcije, da bi lahko potrdil ali zavrnil poprej orisana raziskovalna vprašanja, razdeljujem pričujoče delo na štiri dele.

Za začetni teoretični pregled sprememb v koncepcijah utopije v sociologiji v delu sprva na kratko orisujem sociološke teorije utopije Karla Mannheima, Zygmunta Baumana, Ruth Levitas ter Erika Olina Wrighta. Temu sledi opis empiričnih primerov družbenih institucij vasi Marinaleda, ki skupaj tvorijo njeno sedanjo družbeno, ekonomsko in politično življenje, ter služijo kot empirična podlaga za tretji del, in sicer preiskavo oziroma obravnavo marinaledinih institucij preko prizme sociološke utopije, s poudarkom predvsem na Erik Olin Wrightovi koncepciji 'realnih utopij' ter teoretizaciji 'intersticijske transformacije'. Za kritično analitsko-teoretsko obravnavo Wrightove realne utopije, poleg 'utopije kot metode spekulativne sociologije' Ruth Levitas, uporabim tudi pojma 'heterotopija' ter 'pravica do mesta', kot uporabljena v diskurzu prostorske teorije. Delo zaključujem z oceno teoretično-metodološke viabilnosti Erik Olin Wrightove koncepcije (realnih) utopij ter teoretizacije intersticijske družbene emancipatorne preobrazbe, kot tudi napeljem dialog o aplikacijah ter implikacijah le-teh za sodobne tokove sociološke misli in prakse.

3 UTOPIJA V SOCIOLOŠKI TRADICIJI

Ker je cilj tega diplomskega dela deloma preiskati 'utopijo' kot viabilni operativni koncept v sociologiji iz teoretične perspektive, ter tako ustvariti podlago za boljše razumevanje implikacij le-tega za družboslovno raziskovanje, v tem delu na kratko raziščem zgodovinsko ter sodobno uporabo termina v družboslovni literaturi, s posebnim poudarkom na sociologiji. Tako se osredotočam predvsem na prispevke Karla Mannheima, Zygmunta Baumana, Ruth Levitas ter Erika Olina Wrighta. Čeprav obsežna preiskava in sinteza vseh koncepcij (oziroma kontencij) 'utopije' – implicitnih ali eksplicitnih – relevantnih družbenih teoretikov seže preko okvirov tega dela, ocenjujem, da je za to razpravo ključno izpostaviti nekaj trendov oziroma pomembnih primerov dela v tem, uveljavljajočem se področju družboslovnega raziskovanja. Na ta način tako poskušam vzpostaviti teoretsko podlago, oziroma raziskati teoretične poglede za primerjalno analitično-teoretsko preiskavo koncepta.

Lahko bi argumentirali, da je sociološko teoretično izpraševanje definicije in/ali funkcije utopije pogosto bližje abstraktnemu družbenemu filozofiranju in politični spekulaciji kot pa 'pravi' sociološki 'znanosti'. Hkrati množica interpretacij 'utopije' v družbenih vedah otežuje

enotno (sociološko) teoretsko-metodološko definicijo. A kljub temu so nekateri sprejeli 'izziv'. Eno najbolj obsežnih (ter za potrebe pričujočega dela, povzemajočih) obravnav utopije v družboslovju nedvomno predstavlja delo Ruth Levitas *The Concept of Utopia*, originalno izdano 1990 ter ponovno izdano 2010, v katerem avtorica oriše ter preizprašuje vplivne zgodovinske definicije koncepta, ter predlaga novo, bolj analitično kot deskriptivno definicijo, ki bi vključevala utopijske razsežnosti širokega spektra kulturnih oblik in védenj, medtem ko le-ta prav tako dovoljuje raziskovanje načinov, na katere oblika, funkcija ter vsebina vzajemno delujejo, ter katerim narekuje družbeni kontekst utopije (Levitas 2010, 222). Ker njeno delo vključuje tako oceno kot kritiko večine teorij utopije, obravnavanih v tem diplomskem delu, ga uporabljam kot referenčni okvir za začetno sociološko raziskavo koncepta, ki v nadaljevanju služi kot oblika analitične primerjave ter kritike Wrightove koncepcije 'realnih utopij'.

3.1 IDEOLOGIJA IN UTOPIJA KARLA MANNHEIMA

Mannheimovo preizpraševanje utopij, ki sicer ostaja ena redkih bolj znanih diskusij o utopijah v prevladujočih tokovih sociologije, lahko zasledimo v njegovem najbolj znanem delu *Ideologija in Utopija*, izdanem v nemščini leta 1929 ter v angleškem prevodu leta 1936. V knjigi, katere glavni cilj je vzpostaviti teoretično osnovo za 'sociologijo znanja', Mannheim na teoretičnem nivoju predlaga razločevanje med ideologijami in utopijami, temelječ na družbeni funkciji (Levitas 2010, 79). Medtem ko zanj tako ideologije kot utopije predstavljajo ideje ali svetovne nazore (nem. »*Weltanschauung*«), ki so neskladni z obstoječimi stanji realnosti in jih tako presegajo, Mannheim utopije opredeli kot usmerjene k delnemu ali celovitemu razblinjanju (angl. »*shattering*«) prevladujočega družbenega reda, ideologije pa po drugi strani kot orientirane k ohranjanju le-tega (Mannheim 1976, 173).

Mannheim nadaljuje z orisom štirih različnih zgodovinskih idealnih tipov oziroma 'mentalitet' utopije: *orgiastični čilizem* (značilen za nižji sloj družbe), *liberalno-humanitarna* (značilna za buržoazijo in intelektualce), *konzervativna* (ohranjevalec statusa quo), ter *socialistična-komunistična* (značilna za proletariat)³. Slednjih ne opisuje kot epistemološke oziroma metafizične konstrukcije, temveč kot metodološko orodje, ter predlaga, da te konstrukcije, kot Webrovi idealni tipi, služijo zgolj obvladovanju preteklih in sedanjih družbeno-zgodovinskih kompleksnosti (Mannheim 1976, 190). Njegova koncepcija spreminjajočih se oblik utopije poudarja različne zgodovinske poglede na procese družbenih sprememb. Argumentira, da

³ Za podrobnejši opis idealnih tipov mentalitet utopije glej Mannheim, Karl: *Ideology and Utopia* (1973), 173–236. Za obširno analizo in kritiko, glej Levitas, Ruth: *The Concept of Utopia* (2010), 81–91.

različne utopije mobilizirajo različne družbene skupine oziroma razrede v njihovih bojih za dosego družbene moči (Levitas 2013, 94). Mannheimova obravnava razlik med ideologijo in utopijo, ter njegov oris različnih mentalitet utopije, tako predstavljata poskus celovitega zaobjema procesov zgodovinskega razvoja ter vzajemnega delovanja idej in družbenih skupin v njem (prav tam, 87).

V kritičnem slovarju sociologije (1989), ki ga je uredil angleški sociolog Peter Hamilton in temelji na drugi izdaji francoskega slovarja, lahko pod terminom 'utopija' zasledimo, da avtor Mannheimovo osrednje vprašanje zastavi kot naslednje: »Kakšna je korist utopij?« (Boudon in Bourricaud 1989, 428). Ravno to se zdi tisto temeljno vprašanje v razvijajočem se sociološkem (družboslovnem) diskurzu o konceptu, na katerega je poskušala oz. poskuša 'odgovoriti' množica različnih (med seboj tekmujočih) interpretacij. V nadaljevanju se obračam k teoretizacijam Zygmunta Baumana, čigar izbrano delo po mnenju Levitasove (2010, 197) predstavlja pomemben premik od Mannheimovega 'kriterija uspeha' utopij k 'namenom', katerim utopije služijo v širši družbi.

3.2 SOCIALIZEM – AKTIVNA UTOPIJA?

Zygmunt Bauman, v njegovi med akademiki manj znani knjigi *Socialism: The Active Utopia* (1976), predstavi idejo, da utopije igrajo ključno ter konstruktivno vlogo v zgodovinskem procesu. Funkcije utopije so po njegovem (Bauman 1976, 13–17):

- Utopije relativizirajo sedanjost, ter tako vzpostavljajo kritično držo in kritično aktivnost, ki sama po sebi lahko spremeni obstoječe stanje družbe;
- Utopije so tisti kulturni vidiki v katerih se raziskujejo mogoče razsežnosti sedanjosti. V svojem prostovoljno preprostem, neposrednem smislu presegajo nivoja teorije in prakse;
- Utopije delijo obstoječo realnost na množico med seboj tekmujočih projektov-ocen. Šibijo obrambne zidove navad, ter tako pospešujejo njihov propad oziroma postopno erozijo;
- Utopije imajo velikanski vpliv na dejanski tok zgodovinskih dogodkov. 'Realizem' oziroma 'praktičnost' utopije se odkrije oziroma utrdi le v teku akcije.

Razumljene na tak način, naj bi utopije hkrati predstavljale kritiko in alternativo obstoječemu družbenemu stanju ter naj bi kot take imele veliko vlogo pri relativizaciji družbene realnosti (Tepina 2014, 102). V podobnem smislu opisuje funkcije utopije Tineke M. Willemsen v njeni *Feminism and Utopias* (1997): »Utopija je vedno kritika obstoječega stanja. Kaže na možnost alternativnega oziroma zamišljenega stanja, s čimer implicitno – včasih pa tudi

eksplicitno – opozarja na tisto kar je narobe zdaj. Utopija deluje kot ogledalo (naše) sedanje družbe« (Willemssen v Tepina 2014, 102–103).

Kilminster (2014) pa po drugi strani argumentira, da Bauman s svojo trditvijo, da je utopija izključno moderni fenomen, izključi kakršnokoli možnost, da lahko (denimo) predmoderna združenja osmišljamo kot utopije, kot tudi zanemarija preiskavo utopij v različnih variacijah ter v različnih družbenih pogojih (Kilminster, 2014). Prav tako trdi, da so tako Mannheimove kot Baumanove koncepcije (funkcij) utopij nekoliko preveč abstraktne in filozofske, ter postavi vprašanje, »Kaj sploh pomeni, konkretno, da utopije 'relativizirajo sedanost' ali 'relativizirajo prihodnost'?« (prav tam). Po njegovem Baumanova koncepcija utopije kot 'kontrakultura kapitalizma' zgolj reproducira abstraktne filozofske nazore njegovih predhodnikov – ki jih Kilminster označi za »para-sociološke spekulatorje« (prav tam) – se pravi, da utopije predstavljajo kritično, k prihodnosti usmerjeno transcendenco sodobnih družbenih stanj.

3.3 UTOPIJA KOT METODA

Da se nekoliko oddaljim od zgoraj opisanih, nekoliko abstraktnih in ambivalentnih pogledov na 'sociološko utopijo' (ki pa nedvomno hkrati predstavljajo ključno podlago za nadaljnjo prepoznavo, razvoj, ter navsezadnje primerjavo koncepta oz. koncepcij), se v tem delu obračam h knjigi Ruth Levitas *Utopia as Method: The Imaginary Reconstitution of Society* (2013) v kateri je avtoričin osrednji argument, da bi morala biti utopija razumljena kot metoda, ter kot taka prepoznana v oziroma intimno povezana z disciplino sociologije. V knjigi Levitasova sicer trdi, da utopija kot metoda ne prestavlja neke nove, posebne metode, temveč identificira kako lahko utopična imaginacija deluje kot spekulativna sociologija (Levitas 2013, 153).

Levitasova argumentira, da je glavni, pa čeprav posredni namen eksplicitnih utopičnih oz. družbeno-alternativnih predlogov od konca 19. stoletja dalje, da delujejo kot okvirni, refleksivni modeli možnih prihodnosti, odprti kritikam in razpravljanju (prav tam). Njen osrednji argument pa bi lahko oklicali za nekakšno nadgradnjo H. G. Wellsovega 1906 eseja z naslovom *The So-Called Science Called Sociology*, kjer avtor trdi da je »stvarjenje utopij – ter njihova izčrpna kritika – prava in razločevalna metoda sociologije« (Wells v Levitas 2013, xi). Levitasova pravi, da Wells v svojih mišljenjih orisuje *dobro* družbo z določeno mero institucionalne specifičnosti, oziroma v terminih Levitasove – imaginarno rekonstitucijo družbe,

ter s tem izpostavlja določene normative kako naj bi tovrstna družba izgledala (Levitas 2013, 65).

Levitasina 'utopija kot metoda' pravzaprav vsebuje tri medsebojno povezane metode oziroma metodološke ravni. Prva je *arheološka* metoda, ki raziskuje ter sestavlja predstave *dobre* družbe, ki so umeščene v razne družbene politike in programe. Druga je *ontološka*, ki naslavlja vprašanje kakšno vrsto ljudi razvijajo ter spodbujajo določene družbe. Tretja pa je *arhitekturna* metoda – tj. osmišljanje potencialnih alternativnih scenarijev za prihodnost ob hkratnem upoštevanju predvidevanj o oziroma posledic za ljudi, kateri naj bi jih 'živeli' (Levitas 2013, 153). Utopija kot metoda prav tako narekuje, da so vse te ravni nato podvržene arheološki kritiki, preko katere se izpostavlja oziroma naslavlja nekonsistence utopičnih predstav, kot tudi politične korake, katere le-te implicirajo oziroma zahtevajo (prav tam).

V nadaljevanju sledi obravnava Erik Olin Wrightovega vplivnega dela, *Envisioning Real Utopias* (2010), ki ga med drugim tudi Levitas sama izpostavlja kot enega najbolj pomembnih »vrnitev sociologije k utopiji« (2013, 141). Le-to bo predstavljalo glavno izhodišče za teoretsko-analitsko izpraševanje (funkcij) utopij, Levitasina utopija kot metoda pa je v tem kontekstu uporabljena kot oblika kritične analitske refleksije nad Wrightovo koncepcijo 'realnih utopij', sicer eno osrednjih konceptualnih operacijskih komponent njegove 'teorije emancipatorne družbene transformacije'.

3.4 OSMIŠLJANJE 'REALNIH UTOPIJ'

S tem ko se sodobna sociologija ter družbena in politična teorija pomikajo k novim poljem izpraševanja, se zdi 'utopija' vedno bolj prepoznavana in definirana preko njene funkcije družbene transformacije. V tem, razmeroma nedavnem porastu družboslovnega akademskega zanimanja za družbeno-transformacijske funkcije utopije, predstavlja Erik Olin Wrightova knjiga, *Envisioning Real Utopias* (2010), ki temelji na projektu *Real Utopias*, kateri se je izvajal na Univerzi v Wisconsinu, ter katere cilj je vzpostavitev empirično-teoretskega ogrodja za radikalne demokratične egalitarne vizije alternativnega družbenega sveta (Wright 2010, 1), eno v zadnjih letih bolj citiranih ter akademsko sprejetih družboslovnih del o 'utopiji'. V nadaljevanju orisujem osrednje ideje ter teoretične komponente Wrightovega dela, ki jih nato kontekstualiziram ter raziščem preko empiričnega primera družbenih institucij Marinaleda.

3.4.1 Naloge emancipatornih družbenih ved

Erik Olin Wright vidi svojo knjigo *Envisioning Real Utopias* (2010) kot osrednjo komponento intelektualnih prizadevanj, ki bi jih lahko oklicali za 'emancipatorne družbene vede'⁴, katerih cilj naj bi bil, da ustvarjajo znanstveno vèdenje, relevantno za kolektivni projekt kljubovanja različnim oblikam družbenega zatiranja (Wright 2010, 10). Emancipatorna družbena znanost se po njegovem sooča s tremi temeljnimi, med seboj povezanimi nalogami (prav tam):

- elaboriranje sistematične diagnoze in kritike sveta kot obstaja;
- predvidevanje izvedljivih, viabilnih alternativ; ter
- razumevanje ovir, možnosti ter dilem družbene transformacije.

Tako naj bi emancipatorna družbena vednost prinašala poglobljeno razumevanje protislovij, meja ter vrzeli, ki so lastni sistemom družbeno-institucionalne reprodukcije. Ravno slednje ('vrzeli' oz. medprostori) pa naj bi po eni inačici Wrightove teorije transformacije predstavljale nekakšna prizorišča transformativnih strategij (prav tam, 203), ki vključujejo med drugim vzpostavljanje alternativnih (institucionalnih, emancipatornih) praks, temelječih na kvalitativno bolj egalitarnih principih kot sedanji, kapitalistični svetovni-sistem.

3.4.2 Realne utopije

Kot opaža Levitasova, je Wrightova koncepcija 'realnih utopij' protislovná (njeni) utopiji kot metodi:

Utopije so fantazije, moralno navdihnjeni modeli družbenega življenja, ki ne upoštevajo realističnih obravnav človekove psihologije in družbene izvedljivosti. Realisti se ogibajo tovrstnim fantazijam. Kar potrebujemo so odločni predlogi za pragmatično izboljšavo institucij. Namesto utopičnega sanjarjenja se moramo osredotočati na praktične realnosti (Wright v Levitas 2013, 143).

Wright se tako zavzema za vpeljavo koncepta 'realnih utopij'⁵ v družboslovni znanstveni diskurz, sicer kot osrednjo teoretično-metodološko operativno komponento njegove 'teorije transformacije', katera se osredotoča na »temeljno preoblikovanje različnih družbenih

⁴ Za Wrighta, beseda 'emancipatorno' tukaj identificira osrednji moralni cilj produkcije znanja, ki je »odpraviti zatiranje ter ustvariti pogoje za razcvet človeštva«, medtem ko beseda 'družbeno' označuje njegovo prepričanje, da je »emancipacija človeka odvisna od transformacije družbenega sveta in ne zgolj notranjih življenj posameznikov« (Wright 2010, 10).

⁵ Na drugem mestu Wright opisuje realne utopije kot »utopični ideali, ki temeljijo na resničnih potencialih človeštva, utopični cilji, ki imajo dostopne 'postaje' («waystations»), utopični modeli institucij ki lahko informirajo praktične naloge krmarjenja v svetu, ki vsebuje nepopolne pogoje za družbene spremembe« (Wright 2010, 6).

institucij, in ne na splošne, abstraktne formulacije smelih načrtov življenja in bivanja» (Wright 2010, x). V svoji knjigi navaja participatorni mestni proračun⁶, Wikipedijo, Mondragon delavsko kooperativo v Španiji ter univerzalni temeljni dohodek kot primere realnih utopij. Kot take, 'realne utopije' torej predstavljajo nekakšne dejansko obstoječe, nepopolne 'utopije', konkretne (družbeno-)institucionalne inovacije, ki pripomorejo k razumevanju meja oziroma nepopolnih pogojev v (kapitalističnih) družbenih sistemih za vzpostavitev alternativnih, bolj egalitarnih institucionalnih sistemov oziroma načinov organiziranja življenja.

3.4.3 Teorija (intersticijske) družbene transformacije

Wright v svoji knjigi poskuša podati teoretsko-metodološko podlago za 'teorijo o transformaciji' (Wright 2010, 273–274), ki je zmožna preiskati ter primerjati '*rupcijske*', '*intersticijske*' (medprostorske) ter '*simbiotične*' strategije oziroma procese družbene transformacije, in sicer deloma v kontekstu njihove širše sistemsko-transformativne funkcije. Medtem ko njegova obravnava '*rupcijske*' strategije transformacije gradi na hipotezi, da »vsako preseganje kapitalizma nujno vključuje odločilen 'prelom' (angl. »*rupture*«) oziroma pretrganje z obstoječimi institucijami in družbenimi strukturami«, ideji '*intersticijske*'⁷ ter '*simbiotične*' strategije sledita konceptiji vzdrževane družbene metamorfoze brez nekega trenutka družbeno-institucijske oziroma sistemske diskontinuitete (Wright 2010, 303). Wright zatrjuje, da če so obsežne sistemske '*rupcijske*' strategije za vzpostavitev demokratičnega egalitarnega socializma malo verjetne oziroma učinkovite v 'razvitih' kapitalističnih ekonomijah, moramo pričeti razmišljati o povsem drugačnih pristopih do problema (prav tam, 222).

V tem kontekstu Wright predlaga, da bi relativno majhne transformacije, ki se vzpostavljajo preko intersticijskih strategij družbene transformacije, morda lahko »kumulativno doprinesle kvalitativen premik v dinamiki oziroma logiki družbenega sistema«, oziroma natančneje, svetovno-sistemskega kapitalizma (prav tam, 321). Zanj so tako mnogi projekti znotraj družbene ekonomije – pa čeprav nekateri prejemajo pomembne subvencije s strani države – rezultat intersticijskih strategij (prav tam, 327). Wright zlasti izpostavi kooperative v lasti

⁶ V katerem imajo načeloma vsi prebivalci možnost soodločanja o delu porabe (mestnega) proračuna. Prvi tak primer je proračun mesta Porto Alegre v Braziliji, program pa so začeli izvajati leta 1989 (angl. *participatory budgeting*).

⁷ Wright s pridevnikom '*intersticijski*' (slov. 'medprostorski') razume različne vrste procesov, ki se pojavljajo »v prostorih in razpokah znotraj neke dominantne družbene strukture moči – organizacije, družbe ali celo globalnega kapitalizma« (Wright 2010, 322).

delavcev kot osrednjo obliko intersticijske organizacije, ki leži v osrčju klasičnih anarhističnih⁸ strategij intersticijske transformacije (Wright 2010, 327).

V njegovih teoretizacijah intersticijske transformacije, Wright razloči med intersticijskimi *procesi* ter intersticijskimi *strategijami*. Medtem ko se prvi nanašajo na določene procese družbenega opolnomočenja preko vzpostavitve alternativnih institucij se predstava intersticijskih strategij vrti okoli vprašanja, na kakšen način bi lahko imele tovrstne intersticijske aktivnosti širši emancipatorni, transformativni učinek na družbo kot celoto (prav tam, 328). Nadaljuje z orisom dveh načinov, preko katerih bi intersticijske strategije lahko imele tovrsten učinek (prav tam):

1. Preko spreminjanja pogojev za morebitni družbeno-sistemiški prelom (*'revolucionarni anarhistični'* pristop)
2. Preko postopne razširitve efektivnega okvira in dometa njihovih operacij na tak način, da jih ovire, inherentne kapitalizmu, prenehajo omejevati (*'razvojni anarhistični'* pristop)

V kontekstu prvega, 'revolucionarnega anarhističnega' scenarija Wright identificira štiri različne podporne argumente (prav tam, 330):

1. Transformativne intersticijske aktivnosti lahko v kapitalizmu doprinesejo nekatere vrline družbe onstran kapitalizma;
2. Ker kapitalizem blokira popolno uresničitev njihovih potencialov, postane prelom s kapitalizmom nujen;
3. Te intersticijske aktivnosti, v kolikor se pojavljajo, naredijo tranzicijo v alternativo kapitalizmu dokaj plitek ter relativno kratek proces;
4. Družbeno opolnomočilne intersticijske transformacije so predpogoj za post-rupcijsko trajnost egalitarnega demokratičnega družbenega opolnomočenja.

Po drugi strani 'razvojni anarhistični' pristop sledi hipotezi, da je kljub temu, da kapitalistične strukture ter razmerja do neke mere postavljajo meje intersticijskim strategijam transformacije, te mogoče preseči z novimi intersticijskimi strategijami (Wright 2010, 332–333).

⁸ Te strategije označi za 'anarhistične' ne le zato, ker anarhisti v veliki meri sledijo tem stališčem, temveč tudi ker je ideja zaobiti državo kot instrument družbene emancipacije tesno povezana z anarhistično tradicijo (Wright 2010, 328).

V nadaljevanju predstavljam primer družbenih institucij vasi Marinaleda, ki jih poskušam nato preko prizme pričujoče teorije aplicirati k različnim sociološkim koncepcijam (realnih) utopij, procesov oziroma strategij intersticijske emancipatorne družbene transformacije ter koncepcijam heterotopij in pravice do mesta kot opredeljenih v prostorski teoriji.

4 PRIMER DRUŽBENIH INSTITUCIJ MARINALEDE

Marinaleda, majhna vas v španski Andaluziji, ostaja eden najbolj citiranih primerov oziroma prostorov emancipatornih institucionalnih inovacij. Množica⁹ akademskih in tudi drugih literarnih del in člankov jo opisuje kot morda še »najbližji ekvivalent dejanskemu udejanjanju levičarskega pojmovanja utopične zamisli« (Majcen 2014, 4). V nadaljevanju na kratko orisujem konkretne primere družbenih institucij, ki skupaj tvorijo družbeno, ekonomsko in politično življenje v Marinaledi, katere nato preiščem skozi prizmo Wrightovega koncepta realnih utopij ter teorije intersticijske transformacije.

4.1 DRUŽBENO-ZGODOVINSKI KONTEKST MARINALEDE

Proces dostopa do zemlje v Marinaledi moramo razumeti v kontekstu zgodovinskega boja andaluzijskih dninarjev ('jornaleros'), kateri so skušali reformirati nepravilne oblike zemljiške posesti ki segajo v daljno preteklost (Malefakis v Novales 1991, 154).

Ker ocenjujem, da je za pričujočo raziskavo pomembno izpostaviti družbeno-zgodovinske razmere, ki so vodile do snovanja družbenih institucij v Marinaledi, na tem mestu na kratko predstavljam andaluzijsko družbeno-politično zgodovino ter boj za obdelovalno zemljo.

4.1.1 Kratka zgodovina anarhizma v Andaluziji

Ustvaritev kolektivistične utopije preko protestov ter okupacij ozemelj v Marinaledi ni preprosta pozno-kapitalistična zgodba – izjema, ki se posmehuje pravilu. Je visoko-načrtovana andaluzijska uprizoritev upora proti izjemno oprijemljivi neenakosti (Hancox 2013a, 94).

Andaluzija je kmetijska regija katere večino prebivalstva sestavljajo nekvalificirani kmečki delavci oziroma dninarji. V nasprotju z ostalimi španskimi regijami je industrializacija in z

⁹ Glej na primer: Dan Hancox: *Utopia and the Valley of Tears* (2012); Dan Hancox: *The Village Against the World* (2013); Matic Majcen: *Utopiji naproti* (uvodnik v Dialogi 5–6/14, str. 3–5); Ruth Levitas: *Utopia as Method*, 2013 (str. 145–147); Victoria Burnett: *A Job and No Mortgage for All in a Spanish Town* (The New York Times, Maj 2009); Marco Aparicio, Manuel Flores, Arturo Landeros, Sara Mingorría, Delphine Ortega in Enrique Tudela: *Land: access and struggles in Andalusia, Spain* (objavljeno v Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe, April 2013, str. 51–52); Radio Študent: *Otro Mundo es Possible* (Ljubljana, 30. junij 2015).

njo povezana urbanizacija v osemnajstem in devetnajstem stoletju nista zajeli (Radio Študent, 2015). Dninarji so tako stoletja živeli v majhnih španskih vasicah imenovanih *pueblos*, katere zlahka prepoznamo po njihovem mikropatriotizmu, kolektivnem duhu in večnem zavračanju zunanje avtoritete (prav tam).

Leta 1871, ko se je Prva internacionala razdelila na marksiste, ki so verjeli v močno državo, ter ne-marksiste (kot sta to bila Bakunin in Kropotkin), je bila Španija edina država, ki se je nagibala k slednjim¹⁰ (Hancox 2013a, 94), ter je tako predstavljala eno redkih, če ne edinih, jasnih zagovornikov federativnih, avtonomnih skupnosti. V *The Village Against the World* (2013), Dan Hancox citira opažanja Temme Kaplan v njeni knjigi *Anarchists of Andalusia 1868 – 1903* glede izvorov radikalizma v tej regiji:

Kjer je velika večina revnih, se ideja revolucionarnih družbenih sprememb morda zdi utopična, saj če bi bilo vse enakomerno porazdeljeno, bi to pomenilo da bi bili vsi revni. Tako je ravno vidna neenakost v bogastvu tista, ki je jug naredil tako dovzeten za radikalne ideje (Kaplan v Hancox 2013a, 100).

Principi anarhizma so tako postali neločljivo povezani z andaluzijsko ter marinaledino politično kulturo in načinom življenja.

4.1.2 Boji in zmage Marinaleda

Na prvih občinskih volitvah leta 1979 je Združenje kmetijskih dninarjev (SOC) prevzelo nadzor nad marinaledino lokalno občinsko upravo ter na organiziran način ponovno aktiviralo kmečke zahteve, ki so v tej vasici pridobile določeno posebno komponento (Novales 1991, 155). Konkretno, množično brezposelni dninarji v Marinaledi so zahtevali, da se jim preda del zemlje ki je sicer pripadala visoki španski aristokraciji, v kmetijsko obdelavo.

V sedemdesetih letih 19. stoletja je Andaluzija trpela za visoko stopnjo brezposelnosti, ki je v Marinaledi dosegala 75 odstotkov, pri čemer je večina razpoložljivega dela predstavljalo delo na kmetijah kot sezonski dninarji – prekerni obstoj, zaradi katerega se je v tem času izselilo mnogo družin v iskanju boljše zaposlitve (Laboratory of Insurrectionary Imagination v Awan, Schneider and Till 2011, 171).

¹⁰ Leta 1873 je tako Španija (sicer samo za dva meseca) postala prva in edina država na svetu, ki se je poskušala ravnati po načelih anarhizma - takratni predsednik Prve španske republike, Francisco Pi y Margall, si je namreč prizadeval nadomestiti vertikalno hierarhijo moči s horizontalno strukturo svobodnih skupin in posameznikov (Radio Študent, 2015).

Prebivalci Marinaleda so tako preko kolektivnih prizadevanj organizirali skvota oziroma okupacije zemlje, kot tudi številne gladovne stavke. Leta 1985 so delavci iz Marinaleda ter bližnjih vasi Gilene ter Utrere pričeli okupirati ozemlje Infantaškega vojvode (špan. *Duque del Infantado*), z namenom prilastitve dela zemljišča, ki bi ga nato obdelovali organizirani v kmetijsko kooperativo, katera bi ponovno oživila vas ter nudila močno potrebno zaposlitev (Hancox 2013a, 178).

Po neizproslem, desetletje trajajočim trudu ter številnimi soočenji s političnimi avtoritetami in organi pregona, je andaluzijska vlada navsezadnje predala del ozemlja vaščanom (dozdevno zaradi čiste vztrajnosti vaščanov v njihovih zahtevah, njihove aktivne navzočnosti v medijih, ter uporabe simboličnih, nenasilnih protestnih taktik), kjer so ti ustanovili kmetijsko delavsko kooperativo *El Humoso*, ki do danes predstavlja hrbtenico gospodarske dejavnosti v Marinaledi. V primerjavi z drugimi regijami oziroma vasmi v Španiji, sodobna Marinaleda uživa visok standard zagotovljenih javnih storitev ter dostojne plače, prav tako pa se njeni prebivalci vključujejo v posvetovalne (angl. *deliberative*) demokratične prakse v obliki participatornih skupščinskih zborov.

Velja omeniti, da po pridobitvi ozemlja ter ustanovitvi kooperative prebivalci Marinaleda vztrajajo pri njihovih zahtevah za bolj egalitarni družbeno-institucionalni red, tako v Andaluziji, Španiji, kot svetu nasploh. Nekatere zahtevke lahko vidimo oziroma slišimo preko Televizije Marinaleda ter Radia Marinaleda, dve lokalni postaji, ki ju lokalne upravne avtoritete med drugim uporabljajo za mobilizacijo vaščanov tekom razmeroma rednih demonstracij ter okupacij ozemelj, prav tako pa jih opominjata za kaj se borijo (Hancox 2013a, 325).

Marinaledi je bila posvečena večja mednarodna pozornost zlasti zaradi obsežnega lokalnega in mednarodnega medijskega poročanja o dobro načrtovanih 'plenilskih pohodih' po supermarketih v okolici Marinaleda avgusta 2012, ki jih je vodil sam župan Marinaleda Juan Manuel Sánchez Gordillo. Med pohodi so si posamezniki-aktivisti brez plačila prilastili nekatera osnovna živila, ter jih v veliki večini razdelili revnim družinam oziroma ljudskim kuhinjam. Kljub temu, da so mnogi v javnosti ostro obsodili akcijo, so le-to po drugi strani mnogi pozdravljali kot pomembno simbolično (ter družbeno-katalitično) dejanje proti

kapitalističnim ustanovam ter njihovim načinom spoprijemanja z ekonomsko krizo, pri čemer so Sánchez Gordilla imenovali za nekakšnega 'sodobnega Robin Hood-a'¹¹.

4.2 DRUŽBENE INSTITUCIJE MARINALEDE

Značilen način življenja v Marinaledi skupaj tvorijo številne, družbeno-zgodovinsko povezane družbene institucije, kot tudi druge ne-institucijske simbolične skupnostne družbene prakse in strategije emancipacije. Kot take, verjamem da predstavljajo posebno plodno empirično podlago za pričujoče, kot tudi nadaljnje raziskovanje v okvirih emancipatorne družbene in/ali prefigurativne 'anarhistične-sociološke'¹² teorije.

Marinaledina osrednja institucija, ki je pravzaprav omogočila izhod iz krize brezposelnosti in predstavlja tudi podlago za nadaljnji razvoj obsežne mreže družbenih storitev ter varnostnih mrež, je kooperativa *El Humoso*. Posebnost vaše kooperative je v tem, da ne deli presežne vrednosti med delavce, temveč jo vlaga v ustvarjanje novih delovnih mest (Hancox 2013b). Podžupanja Marinalede Esperanza Saavedra Marin v intervjuju za Radio Študent (2015) to potrdi: »V kooperativi se presežna vrednost ne razporedi med zaposlene ampak se reinvestira v aktivnosti, kot so popravilo cest, nakup strojev, vlaga se v tovarno...« (Radio Študent, 2015)

V kooperativi vsi zaslužijo enako, to je 47 evrov na dan za šest in pol ur dela, kar je več kot dvojna vrednost minimalne plače v Španiji (Hancox, 2013b). V vasi upravni organi spodbujajo skupne razmisleke o izbiri pridelkov za obdelavo na zemlji, kar je pogosto osrednja točka vaških skupščinskih zborov (prav tam). Kljub temu pa posamezniki, ki ne delajo v okviru kooperative, še zdaleč niso izključeni iz vaškega političnega, družbenega in kulturnega življenja (prav tam). Vaška politika v Marinaledi deluje kot oblika neposredne demokracije na vaških zboreh kjer vaščani glasujejo oziroma se soočajo o vseh vidikih upravljanja vasi, kar prav tako vključuje sistem participatornega mestnega proračuna z uporabo katerega lokalni prebivalci lahko neposredno vplivajo na vaše investicije ter porabo sredstev (Laboratory of Insurrectionary Imagination v Awan, Schneider and Till 2011, 171).

¹¹ Glej na primer: Govan, Fiona: *Spanish mayor hailed as modern-day Robin Hood* (The Telegraph, 10. avgust 2012), dostopno na: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/spain/9467635/Spanish-mayor-hailed-as-modern-day-Robin-Hood.html> (1. avgust 2015); Avtor neznan: *Robin Hood iz Marinalede* (Mladina, 15. avgust 2012), dostopno na: <http://www.mladina.si/114962/robin-hood-iz-marinalede/> (1. avgust 2015).

¹² Za pregled možnih polj raziskovanja v okvirih prefigurativnega družboslovnega področja anarhistične-sociologije, glej Williams in Shantz: *Defining an Anarchist-Sociology: A Long Anticipated Marriage* (2011), 20–28.

Še ena oblika inovativne prakse v Marinaledi pa je njen pristop do stanovanjske politike. Medtem ko gradbeni material in asistenco na področju arhitekture priskrbi andaluzijska regionalna vlada, si vaščani hišo (s pomočjo sosedov) zgradijo sami, ter ob njeni izgradnji pričnejo plačevati vladi najemnino v višini 15 evrov na mesec za povračilo stroškov (Radio Študent, 2015). Ker večina vaščanov nima veliko izkušenj z izgradnjo hiš, mestna hiša v Marinaledi zaposluje številne strokovnjake, npr. vodovodarje in arhitekta, ki vaščanom oziroma družinam pomagajo pri gradnji (Burridge, 2013). Čeprav formalnopravno te hiše (imenovane '*casitas*') pripadajo kooperativi in jih tako njihovi stanovalci ne morajo prodati, jih le-ti lahko predajo naslednji družinski generaciji (Radio Študent, 2015).

To vaščanom omogoča visoko stopnjo ontološke varnosti, kot tudi prispeva k širjenju vaškega duha solidarnosti in sodelovanja. Slednje pa bi lahko rekli tudi za marinaledino vaščansko oziroma skupnostno prakso, imenovano *Dominigos Rojos* ali 'rdeče nedelje': »*Začetek sega v leto 1979, ko smo ugotovili da imamo ob 30.000 evrov visokem občinskem proračunu tudi 12 tisoč evrov dolga. Kako se v takem primeru ukrepa? Treba je komunicirati s sovaščani. Veliko smo morali postoriti, a imeli smo zelo malo sredstev. Odločili smo se za prostovoljno delo. Več kot dve leti so moški in ženske opravljali različna prostovoljna dela, pobirali so na primer smeti. Za svoje delo niso prejeli plačila. Od takrat dalje s prostovoljnim delom nadaljujemo. Nekaj nedelj na leto, imenovanih 'rdeče nedelje', kadar imajo vaščani manj dela ali kadar je treba kaj nujno postoriti v vasi. Tako skupaj skrbimo za park, pomagamo pri gradnji hiš in podobno. To počnemo popolnoma brezplačno, prostovoljno*« (podžupanja Marinalede Esperanza Martin v intervjuju za Radio Študent, 2015).

Ne nazadnje pa velja izpostaviti prepletenost institucionalnega življenja v Marinaledi z njenim fizičnim prostorom. Po prvih demokratičnih volitvah v Marinaledi leta 1979 je tako denimo vaška uprava lokalne ulice preimenovala po znanih revolucionarjih, anarhistih, oziroma anarhističnih piscih, glasbenikih, in drugih¹³. V Marinaledi pa smo prav tako na ulicah lahko priča množici progresivnih političnih grafitov, ki vsebujejo slogane kot so *Andaluces, levantaos!* ('Andaluzijci, vstanite!'), '*Izklopi televizijo – vklopi možgane*' (Hancox 2013a, 48–51), oziroma '*Mir, kruh, delo*', '*Hočemo globalne reforme!*', '*Ustavimo homofobijo!*' (Radio Študent, 2015), ipd.

¹³ Imena tako vključujejo pomembne zgodovinske osebnosti kot so Salvador Allende, Federico Garcia, Che Guevara, Pablo Neruda, idr. Glej Hancox, Dan: *The Village Against the World* (2013), 46–48.

Iz revne vasi, zaznamovane z visoko stopnjo brezposelnosti in odselitev, je Marinaleda tako z okupacijo ozemelj, inovativnimi emancipatornimi strategijami ter s politično vztrajnostjo postala epitet andaluzijskega boja za drugačen, bolj kooperativni ter ontološko varnejši način življenja.

5 MARINALEDA KOT SOCIOLOŠKA UTOPIJA

V nadaljevanju osmišljam marinaledine družbene institucije kot primere Wrightovih realnih utopij ter raziskujem na kakšen način bi lahko konkretne primere marinaledinih emancipatornih institucij in praks umestili v Wrightovo teoretizacijo intersticijske transformacije.

5.1 MARINALEDA KOT 'REALNA UTOPIJA'

Marinaleda nikakor ne predstavlja neke 'popolne' družbe oziroma skupnosti. Hancox med svojim preiskovanjem vasi izpostavi vrsto problemov z marinaledino utopijo, kot je to na primer njena odvisnost od regijskih in državnih subvencij, omejitev možnega dela pretežno na vsakodnevno, fizično naporno delo na poljih oziroma v tovarni, kar pa je tudi povezano z nezadovoljstvom oziroma mankom bolj dinamičnih poklicnih možnosti za mlade. Kljub temu pa ocenjujem, da lahko v luči kratke študije marinaledinih družbenih institucij – razmer in procesov skozi katere so nastale, ter družbeno emancipacijo, katero so doprinesla, le-te upoštevamo kot Wrightove realne utopije, v smislu da predstavljajo institucionalne inovacije ki utelešajo emancipatorne alternative dominantnim oblikam družbene organizacije (Wright 2010, 1).

V nadaljevanju poskušam preiskati konkretni primer marinaledinih institucij kot 'realnih utopij' v kontekstu Wrightove koncepcije intersticijskih transformativnih procesov in strategij ter preko te teoretsko-empirične podlage ugotoviti viabilnost slednje.

5.2 MARINALEDA IN INTERSTICIJSKA TRANSFORMACIJA

V *Envisioning Real Utopias* Erik Olin Wright trdi da je podjetje v delavski lasti najstarejša oblika emancipatorne alternative kapitalizmu. Argumentira, da se je sam kapitalizem začel z razlastitvijo delavcev od proizvodnih sredstev ter jih nato zaposlil kot mezdne delavce v kapitalističnih podjetjih in da je najbolj neposreden način, kako se omenjena razlastitev odpravi, vzpostavitev podjetij v delavski lasti (Wright 2010, 234). Za Wrighta uspešna intersticijska transformacija znotraj kapitalizma pomeni, da ekonomsko življenje postane manj odvisno od kapitalističnih podjetij in trgov (prav tam, 330). Zanj tako delavske ter

potrošniške kooperative igrajo pomembno vlogo v ekonomiji in sicer; družbena ekonomija zagotavlja zadovoljevanje pomembnih osnovnih potreb; kolektivna združenja se vključijo v množico raznolikih, družbeno opolnomočenih oblik regulacije; tako so morda odnosi moči znotraj kapitalističnih podjetij pomembno preoblikovani (Wright 2010, 330).

V luči uspešne okupacije oziroma pridobitve (izboritve) ozemlja kljub opoziciji lokalnih avtoritet in sistemskim oviram, ter ustanovitve delavske kooperative El Humoso in iz nje izvirajočih nemalo številnih drugih egalitarnih družbenih institucij, mehanizmov in praks, se zdi, da v Wrightovem teoretičnem kontekstu empirične primere marinaledinih družbenih institucij lahko obravnavamo kot intersticijske *proces*e emancipatorne družbene transformacije. V kontekstu širše družbene transformacije, torej Wrightovih medprostorskih *strategij*, pa ocenjujem, da je empirični pregled v diplomskem delu nezadosten za izpeljavo pomenskih analitskih-teoretskih sklepanj. Ob tem pa pripominjam, da sorodnih primerov distinktivnih emancipatornih praks oziroma strategij najdenih v Marinaledi, nisem mogel zaslediti drugje v Španiji oziroma svetu, kar poraja vprašanje, ali imajo 'realne utopije', vsaj v primeru Marinalede, resnično teoretsko-metodološko oprijemljivo vlogo pri doprinalanju kvalitativnega premika v samem dominantnem družbenem sistemu – kapitalizmu. Vsaj na primeru institucij Marinalede, se ta ideja zdi nekoliko abstraktna ter neprepričljiva.

Sociolog Carlos Delclós (2012) prepoznava racije supermarketov kot 'korekcije javnega reda', kjer kriza legitimnosti kapitalizma v Španiji in drugod zahteva proaktivno intervencijo s strani prebivalcev (Delclós v Hancox 2013a, 384–385). Delclós v svojem komentarju glede prisvojitve hrane v nadaljevanju posredno govori o t.i. medprostorih (»*interstices*«), ki jih tovrstne prakse zasedajo: »Nikoli ne pozabimo da demokracija pomeni 'moč ljudstva' in da popravek manka demokracije pomeni izvajati moč od spodaj navzgor, oziroma zasedati 'razpoke' v arhitekturi represije, ter odpiranje le-te tako kot korenine prebijejo beton« (Delclós v Hancox 2013a, 385). V tej trditvi se Delclós približuje Wrightovi koncepciji razvojne anarhistične paradigme emancipatorne družbene transformacije.

Izhajajoč iz empiričnega primera, oziroma odsotnosti jasnosti glede marinaledine umeščenosti v kapitalistični svetovni sistem ter odsotnosti dokazov glede njene domnevne družbeno-transformativno katalitične vloge v širšem družbeno-sistemskem smislu, naredi sklepanje oziroma kategoriziranje družbenih institucij Marinalede kot Wrightove medprostorne ('intersticijske') strategije, posebno težavno. Kljub temu pa prepoznavam, da bi tovrstno

preizpraševanje lahko vodilo do spoznanj z visoko teoretično-metodološko reflektivno vrednostjo.

Zaradi dojemanih empiričnih omejitev diplomskega dela se v nadaljevanju obračam k drugim (prostorskim) teoretikom, ki so v svojih izpraševanjih uporabili koncept utopije oziroma heterotopije (ter pravice do mesta), z namenom, da preiščem viabilnost Wrightove teoretizacije intersticijskih družbeno-transformativnih praks kot prinašalcev širše sistemske metamorfoze.

5.3 PREMISLEKI O PROSTORU: HETEROTOPIJA IN PRAVICA DO MESTA

S tem ko si kapital prisvaja prostor (mesta, vasi ipd.) z namenom zagotovitve pogojev za produkcijo oziroma reprodukcijo kapitalističnih razmerij, postane izziv, da si zamislimo ter zgradimo povsem drugačno obliko prostora, ki je zmožen preseči dinamike kapitala, ter je osnovan na drugačnih oblikah prisvojitve (Santos Junior 2014, 147) in procesih odločanja o (njegovi) uporabni vrednosti. Medtem ko se Wright v njegovi teoretizaciji procesov emancipatorne družbene transformacije preko emancipatornih institucijskih inovacij v medprostorih kapitalizma ukvarja predvsem z vprašanji akcije (angl. *agency*), strukture in instrumentalnosti z namenom poglobitve v 'sociološko utopijo', na tem mestu obravnavam koncept 'heterotopij' (ter kasneje koncept 'pravice do mesta'). Ta termin je uporabljen v različnih teoretskih kontekstih prostorske teorije in sicer predvsem v prispevkih Michela Foucaulta ter Henrija Lefebvra. Na tak način poskušam Wrightovo koncepcijo realnih utopij ter intersticijske transformacije 'dopolniti' s sodobnimi tokovi prostorske oziroma urbane teorije.

V njegovem slavnem predavanju *Of Other Spaces* (»O drugih prostorih«), Foucault leta 1976 v prostorski diskurz vpelje pojma 'utopija' ter 'heterotopija' (»*heterotopia*«). Zanj tako utopije kot heterotopije predstavljajo dva glavna tipa prostorov, ki imajo to nenavadno lastnost, da so v odnosu z vsemi drugimi prostori vendar na tak način, da suspendirajo, nevtralizirajo ali sprevračajo celoto odnosov, ki so prek njih načrtovani, zrcaljeni ali reflektirani (Foucault 2007, 217). A medtem, ko utopije Foucault razume (zgolj) kot metafizične, zamišljene prostore, so zanj heterotopije nekakšni proti-prostori oziroma neke vrste dejansko realizirane utopije v katerih so realni prostori, vsi drugi realni prostori, ki jih je mogoče najti znotraj kulture, hkrati reprezentirani, spodbijani in sprevrnjeni, neke vrste kraji, ki so zunaj vseh krajev, čeprav kljub temu dejansko lahko obstajajo (prav tam). A hkrati njegova koncepcija

'heterotopij' ne vključuje zgolj transformativne, emancipatorne projekte-prostore – tekom predavanja poda primere zaporov, javnih hiš, pokopališč, internatov, turističnih letovišč idr. kot heterotopije. Kljub temu pa so Foucaultove heterotopije zanimive v tem, da naj bi prekinjale navidezno kontinuiteto in 'normalnost' vsakdanjega prostora (Magagnoli 2015, 28).

Foucaultova heterotopija pa kljub temu, tako kot 'utopija', ostaja nekoliko nejasen koncept, kateri je od njegove vpeljave pridobil množico različnih interpretacij v različnih teoretskih kontekstih. Od le-teh morda ravno Lefebvrova heterotopija (»*heterotopy*«) predstavlja najbolj neposreden sklic na Foucaultov koncept, ki pojem umesti v kontekst političnega in zgodovinskega odklona od družbenih norm (Lefebvre 2003, xii). Poleg njegove zgodovinske formulacije heterotopičnega prostora (Lefebvre 2003, 9), slednjega oriše v okviru tridelne konceptijske dialektike in sicer poleg isotopičnih ter utopičnih prostorov¹⁴. Santos Junior (2014) izpostavlja, da je pri Lefebvrovi analizi zanimivo to, da se heterotopični prostori »ne le vzpostavljajo po 'prelomu' (»rupture«) s kapitalističnim sistemom, po katerem bi lahko gradili nove utopične prostore« - ti prostori pravzaprav že obstajajo (2014, 154). Če sledimo slednji interpretaciji, lahko smiselno povežemo Lefebvrove poglede na heterotopijo in družbeno emancipacijo ter Wrightovo koncepcijo 'realnih utopij' in teorije transformacije.

Ta pogled postane še posebno relevanten v pogovorih o 'neoliberalnem mestu' ter ideji 'pravice do mesta', katero Lefebvre opredeljuje kot »preoblikovano in obnovljeno pravico do urbanega življenja« (Lefebvre 2000, 158). V kontekstu utopije in družbene transformacije lahko rečemo, da Lefebvre kljub temu, da ne zarisuje neke jasne utopije, niti ne razmišlja o tehničnih vprašanjih le-te, pravzaprav poskuša politizirati mesto ter ga osmišlja v političinih terminih (Ploštajner 2014, 5). Koncept tako gradi na predpostavki, da (rupcijska) transformacija oz. revolucija ne more uspeti, če ne proizvede lastnih prostorov vsakdanjega življenja (prav tam, 34), kar bi lahko rekli zrcali Wrightovo teoretizacijo intersticijske strategije preobrazbe oziroma natančneje njene predpostavke, da družbeno opolnomočilne intersticijske preobrazbe predstavljajo predpogoj za sistemski 'prelom' kot tudi za trajnost egalitarne demokratične družbene opolnomočitve.

Koncept pravice do mesta pa si, kot Foucaultovo heterotopijo, različni akademiki razlagajo na različne načine. Med njimi velja izpostaviti Don Mitchella (2003) in njegovo interpretacijo

¹⁴ Glej Lefebvre: *The Urban Revolution* (2003). Za sinoptično elaboracijo razlik med heterotopičnim, isotopičnim ter utopičnim prostorom v kontekstu družbene transformacije, glej Orlando Alves dos Santos Junior: *Urban common space, heterotopia and the right to the city: Reflections on the ideas of Henri Lefebvre and David Harvey* (2014), 154.

pravice do mesta, ki se eksplicitno navezuje na javne prostore (Ploštajner 2014, 29). Slednji pravi, da »prostor, kraj, lokacija niso samo arene boja za pravice temveč se aktivno ustvarjajo – ter posledično strukturirajo – preko le-teh. Pravice je potrebno izvajati *nekje* in včasih je potrebno ta 'kje' aktivno ustvariti z zavzetjem, z izbojevanjem določenega prostora in spremembo tako njegovega pomena kot rabe – z ustvarjanjem prostora, kjer lahko pravice obstajajo in se izvajajo« (Mitchell 2003, 81). V tem kontekstu velja izpostaviti primer okupacije ozemlja kot strategijo prebivalcev Marinaleda za dosego družbeno-institucionalne transformacije, ki pa jo v teoretičnem smislu težko kategorično umestimo v 'rupcijsko' oziroma 'intersticijsko' koncepcijo strategij(e) transformacij(e). Tako koncept pravice do mesta, razumljen kot pravica do prilastitve in participacije v ustvarjanju uporabne vrednosti mesta (Ploštajner 2014, 28), postane aktualen v pogovorih o t.i. 'realnih utopijah'.

Na tem mestu pa prav tako velja izpostaviti Bookchinov (2005) sorodni koncept 'libertarnega municipalizma' kot »praktično utopijo ter kot rešitev za vprašanja razpada demokracije in skupnosti« (Ploštajner 2014, 31). Le-ta prepozna in poudarja potrebo po decentralizaciji politike oziroma predajanju odločitev (po načelih konfederalizma medsebojno povezanim) skupnostim na določenih ozemljih (prav tam). Emancipatorni potencial tovrstne, sicer težko predstavljljive odpovedi politični moči pa prav tako do neke mere izpostavi Wright s tem, ko trdi, da bi v nekaterih okoliščinah medsebojno povezane kooperative v delavski lasti lahko kumulativno predstavljale možno alternativo obstoječim sistemom družbeno-ekonomskega povezovanja (Wright 2010, 139–140).

5.4 KRITIKE WRIGHTOVIH 'REALNIH UTOPIJ'

Wrightova prepoznana potreba po emancipatornem, transformativnem družboslovju je morda reakcija na široko zaznano latenco (ali bolje rečeno, impotenco) družbene teorije pri ustvarjanju oz. uveljavljanju družbenih sprememb proti bolj egalitarnim, komunitarnim, oziroma, v manku ustrežnejše besede, *socialističnim* idealom. Wrightove realne utopije kot primeri preoblikovanih institucij so, po besedah Levitasove, nujno delni (»parcialni«) in ne sistemski (Levitas 2013, 144).

Pri orisovanju koncepta 'realnih utopij' pa Wright začuda spregleda mnoštvo zgodovinske družboslovne literature in teorije katerih del ali središče predstavlja koncept utopije (v eni ali drugi konceptualni inačici). Kot opaža Levitasova, je uporabna vrednost 'realnih utopij' kot institucionalnih modelov za alternativno prihodnost odvisna od tega kako interpretiramo tovrstne prefigurativne prakse, kar prav tako vključuje pomislek, ali oziroma kako si

predstavljamo morebitno difuzijo le-teh na širši družbeno-institucionalni ravni. Alternativne prakse tako niso nujno opozicijske, ter, bodisi ne nameravajo biti, bodisi niso dovzetne za širšo družbeno-institucionalno generalizacijo (Levitas 2013, 145).

Levitasin način argumentacije za 'imaginarno rekonstitucijo družbe', pri čemer vidi utopijo kot neke vrste metodo sociologije, se tako pomembno razlikuje od Wrightovega pogleda na vlogo (emancipatornih) družbenih ved pri družbeni transformaciji proti egalitarnim idealom. Levitas eksplicitno problematizira Wrightovo zavrnitev (njene) imaginarne rekonstitucije družbe, oziroma natančneje, njeno nezmožnost pridobitve legitimnosti v okvirih sedanje sprejete 'znanstvene' vednosti (Levitas 2013, 148). Preko njene analitične kritike Wrightovega koncepta 'realnih utopij' Levitasova tako problematizira samo idejo 'znanstvenega' vedenja kot kriterij za omejitev utopične hipoteze, kar »veže 'realne' ali 'možne' utopije tesno k sedanjosti, ter reproducira opozicijo med znanostjo in utopijo, ki preganja sociologijo vse od svoje ustanovitve« (prav tam).

Prav tako pa na tej točki problematiziram Wrightovo rabo koncepta medprostorov oziroma 'intersticev' (»interstices«) razumljenih kot metafizični prostori oziroma arene v katerih se (najpogosteje preko kongruentnega družbenega, političnega in ekonomskega boja) pojavljajo emancipatorne družbeno-institucionalne alternative, ki nato predstavljajo primere, kako 'delati' družbo drugače (torej, do neke mere zunaj hegemonskih omejitev, ki jih poustvarja kapitalistični svetovni sistem) oziroma ki nas informirajo o – ter povsem možno pripomorejo k – bolj egalitarnih družbeno-institucionalnih ureditvah. Empirični dokazi za tovrstno koncepcijo prostora in procesov družbene transformacije ostajajo skrajno izmuzljivi. Medtem, ko Wright zavrača spekulativni holizem, bi lahko argumentirali, da sam v več kontekstih podleže abstraktnemu filozofiranju katerega sta bila v poprejšnjih teoretizacijah utopije obtožena tako Mannheim in Bauman, ne najmanj v njegovi uporabi nekoliko abstraktne ideje medprostorov (v družbenih sistemih ali drugače) kot neke vrste konkretnih manevrskih prostorov akcije, bojev, oziroma emancipatornih institucionalnih inovacij.

6 ZAKLJUČEK

Ker se diplomsko delo ukvarja z družboslovnim področjem v njegovih (njihovih) prefigurativnih stadijih, njegov namen ni ekstrapolirati neke jasne 'sociološke teorije utopije', niti ni poskus ovreči Wrightovo teorijo transformacije, temveč analizirati, ter poskusiti načrtati perspektive tovrstnega preizpraševanja v družbenih vedah oziroma še posebno v sociologiji. Tekom raziskave sem izpostavil teoretike in teorije kot tudi empirične primere, za

katere ocenjujem da so zelo relevantni za »intelektualno prizadevanje, ki bi mu lahko rekli emancipatorne družbene vede« (Wright 2010, 7).

Empirični primeri marinaledinih družbenih institucij nakazujejo, da so transformativni procesi in strategije, katere osmisli oziroma teoretsko izpostavi Wright, lahko visoko družbeno, ekonomsko, kulturno ter politično medsebojno povezani ter posebnostno lokalizirani, z zelo specifičnimi zgodovinskimi, družbenimi, ekonomskimi, kulturnimi in političnimi konteksti. Za samo koncepcijo 'realnih utopij' bi tako po eni strani lahko rekli, da gre za preveč posplošen pristop do emancipatornih transformativnih družbenih procesov, po drugi pa jih odločno kontekstualizira v smislu družbeno-političnega boja proti skupnim, rigidnim strukturam in institucijam moči znotraj neoliberalnega kapitalizma. Slednji pogled tako implicitno zastavlja vprašanje politične 'agende' sociologije, katero med drugim na dolgo in široko elaborira Pierre Bourdieu¹⁵, kot tudi druge, k praksi orientirane 'sociologije', ki jih med drugim oriše Wrightov nekdanji sodelavec ter bivši predsednik Ameriškega sociološkega združenja Michael Burawoy ter Dana M. Williams in Jeff Shantz ('*anarhistična-sociologija*' oziroma sociologije).

K temu dodajam, da prepoznavam empirične ter teoretske omejitve pričujočega načina izpraševanja funkcije utopije, kot tudi pripominjam, da sem tekom pisanja dela izpustil nekatere teorije in avtorje, ki bi potencialno lahko pomembno dopolnili to razpravo – poimensko, Ernst Blochove ter Krishnan Kumarjeve teoretizacije utopije, druge interpretacije heterotopije in pravice do mesta (npr. David Harvey-a), 'disruptivna utopija' Frederic Jameson-a, Wallersteinov predlog 'utopistik' kot resnih ocen zgodovinskih alternativ, tradicionalnih marksističnih socioloških pogledov na utopijo, idr. Prav tako prepoznavam, da bi to razpravo vsebinsko lahko dodatno obogatila obsežnejša obravnava kapitalističnih svetovno-sistemskih institucionalnih kontekstov in meja o katerih med drugim obširno pišeta ter teoretizirata italijanski sociolog Maurizio Lazzarato in ameriški antropolog David Graeber.

Verjamem, da družbeno-zgodovinski kontekst ter družbene institucije Marinalede predstavljajo posebno plodno empirično podlago za preizpraševanje vloge emancipatornih institucionalnih praks v procesih družbene transformacije. Čeprav bi lahko nekatere Wrightove predpostavke teorije emancipatorne družbene transformacije lahko oklicali za nekoliko abstraktne in politične, le-ta nedvomno predstavlja pomembno teoretično-empirično podlago za sociološko razumevanje, teoretizacijo ter navsezadnje soustvarjanje

¹⁵ Glej Bourdieu, Pierre: Sociologija kot politika (2003), založba Cf.

emancipatornih družbenih transformacij. Na tem mestu pa ocenjujem, da bi Wrightovo prefigurativno teorijo lahko konstruktivno dopolnili oziroma nadgradili s koncepcijami in teoretizacijami drugih družboslovnih avtorjev, ki so v svojih preizpraševanjih uporabili termin 'utopija', kot tudi avtorjev prostorske znanosti, in sicer še posebno tistih, katerih izpraševanja procesov in 'prizorišč' družbene transformacije se dotikajo konceptov heterotopij ter pravice do mesta, kjer je slednja razumljena kot temeljna pravica do soustvarjanja uporabne vrednosti prostorov-krajev, oziroma do načina življenja, drugačnega, ločenega od kapitalističnih družbeno-institucionalnih represivnih aparatov-manifestacij. Prav tako se mi za konec zdi ključno izpostaviti prepričljiv argument Ruth Levitas, da obstajajo ne le teoretsko-metodološki problemi s teoretizacijami 'utopije', temveč prav tako s samo idejo sociološke 'znanstvene' vednosti.

7 LITERATURA

1. Awan Nishat, Tatjana Schneider in Jeremy Till. 2011. *Spatial Agency: Other Ways of Doing Architecture*. London: Ruthledge.
2. Bauman, Zygmunt. 1976. *Socialism: The Active Utopia*. London: George Allen & Unwin Ltd.
3. Bookchin, Murray in Nina Fabjančič. 2005. Libertarni municipalizem: pregled. *Časopis za kritiko znanosti* 33 (219): 17–30.
4. Boudon, Raymond in François Bourricaud. 1989. *A Critical Dictionary of Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
5. Burridge, Tom. 2013. *Marinaleda: Will 'free homes' solve Spain's evictions crisis?*. Dostopno prek: <http://www.bbc.com/news/world-europe-22701384> (10. julij 2015).
6. Foucault, Michel. 2007. *Življenje in prakse svobode – izbrani spisi*. Ljubljana: Založba ZRC
7. Hancox, Dan. 2013a. *The Village Against the World*. London in Brooklyn: Verso.
8. --- 2013b. *Spain's communist model village*. Dostopno prek: <http://www.theguardian.com/world/2013/oct/20/marinaleda-spanish-communist-village-utopia> (13. julij 2015).
9. Kilminster, Richard. 2014. The debate about utopias from a sociological perspective. *Human Figurations* 3 (2). Dostopno prek: <http://quod.lib.umich.edu/h/humfig/11217607.0003.203?view=text;rgn=main> (2. avgust 2015).
10. Lefebvre, Henri. 2000. Right to the City. V *Writings on Cities*, ur. E. Koffman in E. Lebas, 63–181. Oxford: Blackwell Publisher.
11. --- 2003. *The Urban Revolution*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
12. Levitas, Ruth. 2010. *The Concept of Utopia*. Oxford: Peter Lang.
13. --- 2013. *Utopia as Method: The Imaginary Reconstitution of Society*. New York: Palgrave Macmillan.
14. Magagnoli, Paolo. 2015. *Documents of Utopia: The Politics of Experimental Documentary*. New York: Columbia University Press.
15. Majcen, Matic. 2014. Utopiji naproti. Uvodnik v *Dialogi* 5–6 (14): 3–5. Dostopno prek: www.aristej.si/slo/PDF/Dialogi%205-6%2014%20Uvodnik%20SLO.pdf (1. avgust 2015).
16. Mannheim, Karl. 1976. *Ideology and Utopia*. London and Henley: Routledge & Keagan Paul.

17. Mitchell, Don. 2003. *The Right to the City: Social Justice and the Fight for Public Space*. New York: Guilford Press.
18. Novales, Ignacio Amián. 1991. Marinaleda: Symbol and protagonist of the historical struggle for land among Andalusian agricultural day-workers. V *Endogenous Regional Development in Europe – Theory, Method and Practice*, ur. J. Douwe van der Ploeg in H. de Haan, 151–164. Bruselj: Evropska komisija.
19. Ploštajner, Klemen. 2014. *Pravica do mesta: od neoliberalizma k skupnosti*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
20. Radio Študent. 2015. *Otro Mundo es Possible*. Ljubljana, 30. Junij.
21. Santos Junior, O. Alves. 2014. Urban common space, heterotopia and the right to the city: Reflections on the ideas of Henri Lefebvre and David Harvey. *Brazilian Journal of Urban management* 6 (2): 146–157.
22. Tepina, Daša. 2014. Anarhizem kot revolucionarna utopija. *Časopis za Kritiko Znanosti, Domišljijo in Novo Antropologijo* 42 (257): 98–113.
23. Williams, M. Dana in Jeff Shantz. 2011. Defining an Anarchist-Sociology: A Long Anticipated Marriage. *Theory in Action* 4 (4): 9–30.
24. Wright, O. Erik. 2010. *Envisioning Real Utopias*. London: Verso.